

Сіднєва Ж.К.

к.е.н., доцент

Національний університет харчових технологій

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Активний розвиток інтеграційних зв'язків, становлення України як повноправного учасника міжнародних економічних відносин об'єктивно вимагають забезпечення національної безпеки країни та захисту її національних інтересів. Головною складовою, фундаментом та матеріальною основою національної безпеки є економічна безпека, яка надає реальні можливості для стабільного розвитку країни, гарантує її незалежність.

Однією із найважливіших складових економічної безпеки держави є продовольча безпека, яка гарантує соціальну стабільність у суспільстві, доступність якісних продуктів харчування та стійкий економічний розвиток. В умовах глобалізації саме проблема забезпечення продовольчої безпеки стає першочерговою і життєво важливою, на її вирішення спрямовані зусилля всіх країн світу. Ця проблема визнана ключовою Організацією Об'єднаних Націй. На Конференції ООН зі стійкого розвитку (20-22 червня 2012 року) у Ріо-де-Жанейро, оголошено ініціативу ліквідації проблеми голоду, на основі якої була сформована програма побудови майбутнього вільного від голоду [1].

В Законі України «Про основи національної безпеки України» відмічається, що забезпечення продовольчої безпеки є одним з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки України в економічній сфері (стаття 8) [2]. З цих позицій актуальним є формування такої моделі продовольчої безпеки, яка сприятиме забезпеченню країни безпечними та якісними продуктами харчування, стабільності вітчизняного виробництва

продуктів харчування, обсяги якого достатні для забезпечення продовольчої незалежності держави.

Питання забезпечення продовольчої безпеки почали активно досліджуватися у другій половині XX століття. Так, у 1982 р. в Радянському Союзі було розроблено та прийнято широкомасштабну Продовольчу програму СРСР, яка не була виконана повністю. Треба підкреслити, що серед фахівців немає єдиної думки щодо сутності продовольчої безпеки, але принципові положення домінують у їх більшості. Різні аспекти продовольчої безпеки розглядаються в працях І.І. Лукінова, П.П. Борщевського, Г.О. Колесніка, П.Т. Саблука, Г.М. Калетніка, Т.Л. Мостенської, І.В. Федулової, Л.В. Дейнеко, С.М. Кваші, Ю.Я. Лузана, В.Я. Месель-Веселяка, О. І. Гойчук, М. Й. Хорунжого, М. А. Хвесика та інших. Сутність продовольчої безпеки України розкривається у низці нормативно-законодавчих актів, в основу яких покладено загальносвітові підходи з урахуванням національних економічних можливостей. В проекті Закону України «Про продовольчу безпеку України», продовольча безпека трактується як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої держава гарантує фізичну й економічну доступність та якість життєво важливих продуктів харчування населенню згідно з науково обґрунтованими наборами продуктів харчування, підтримує стабільність продовольчого забезпечення населення та забезпечує продовольчу незалежність [3].

Проблема продовольчої безпеки є досить складною і багаторівневою, тому повинна розглядатися і вирішуватися на різних взаємопов'язаних ієрархічних рівнях. За масштабами виділяють міжнародний (світовий) рівень, міждержавний та державний (національний), який, в свою чергу, має рівні нижчого порядку (регіон, область, домогосподарський (персональний)). Оптимальний варіант забезпечення продовольчої безпеки досягається за умови узгодженості дії суб'єктів усіх рівнів.

Стан продовольчої безпеки на державному рівні є важливою умовою збереження суверенітету країни, незалежності її внутрішньої та зовнішньої

політики. Треба підкреслити, що підходи до вирішення продовольчої безпеки в розвинених країнах світу та тих, що розвиваються, мають суттєві відмінності. У розвинених країнах її вирішення має загальнодержавне значення, передбачає всебічний розвиток галузей національного агропромислового комплексу, підвищення соціальних стандартів та рівня життя населення. Наприклад, США і Франція мають 100 % самозабезпечення продовольством. Країни, що розвиваються використовують як власні можливості забезпечення населення продуктами харчування, так і різні види допомоги інших країн і міжнародних організацій. Сьогодні в Україні стан продовольчої безпеки не в повній мірі відповідає рівню розвинених країн, що обумовлено недостатньою платоспроможністю населення та зростанням цін на продукти харчування. Але позитивні зрушення, які відбуваються останнім часом в галузях агропромислового комплексу, сприяли стабільному забезпеченню внутрішнього ринку харчовими продуктами та дали можливість нарощувати експортний потенціал. Так, за 2010-2012 рр. загальний приріст валової продукції сільського господарства становив 12,8 %, у харчовій промисловості – 4,5 %. Понад 80 % харчових продуктів, які споживають українці, вироблено в Україні, що згідно зі світовими нормативами є достатній рівнем.

Стан продовольчої безпеки оцінюється на основі якісних або кількісних критеріїв (індикаторів). Критерій – це ознака, на підставі якої і здійснюється оцінка. У свою чергу, критерії характеризуються відповідними показниками-індикаторами, які є числовим відображенням ознаки, за якою проводиться оцінка рівня забезпечення продовольчої безпеки. Причому важливе значення мають не стільки самі показники, скільки їхні граничні (порогові) значення, недотримання яких призводить до небезпечної ситуації у сфері продовольчої безпеки і потребує своєчасної реакції уряду.

Експерти Комітету з світової продовольчої безпеки (CFS), що працює під егідою ФАО, рекомендують такі показники-індикатори оцінювання рівня продовольчої безпеки: глобальні, що застосовуються для вимірювання рівня продовольчої безпеки у світі та індивідуальні, які рекомендовані для окремої

країни. Вітчизняні фахівці виділяють різні критерії продовольчої безпеки країни.

Вчені НАН України до основних критеріїв, які характеризують продовольчу безпеку, відносять [4, с. 40-41]: ступінь задоволення фізіологічних потреб у компонентах та енергетичному складі харчового раціону; відповідність харчового раціону обмеженням за вмістом у продуктах шкідливих для здоров'я речовин; рівень фізичної та економічної доступності продовольства для різних категорій населення, включаючи спецспоживачів; ступінь залежності продовольчого постачання країни та ресурсного забезпечення агропромислового комплексу від імпорتنих поставок; розміри стратегічних та оперативних продовольчих запасів у зіставленні з нормативними потребами.

У проекті «Національної доктрини продовольчої безпеки України» передбачена система показників продовольчої безпеки та критерії їх оцінки у сфері споживання; у сфері виробництва і національної конкурентоспроможності; у сфері організації управління, які використовуються для визначення рівня продовольчої безпеки.

Постановою Кабінету Міністрів України (від 05.12.2007 р. № 1379) затверджено Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки [5]. Згідно цієї методики основними індикаторами продовольчої безпеки є:

- 1) добова енергетична цінність раціону людини;
- 2) достатність споживання окремого продукту;
- 3) достатність запасів зерна у державних ресурсах;
- 4) економічна доступність продуктів харчування;
- 5) диференціація вартості харчування за соціальними групами;
- 6) ємність внутрішнього ринку, окремих продуктів;
- 7) продовольча незалежність за окремим продуктом.

З метою оцінки сучасного стану продовольчої безпеки країни досліджено основні індикатори продовольчої безпеки.

1. Добова енергетична цінність раціону людини. У міжнародній статистиці добова енергетична цінність раціону вимірюється добовою калорійністю харчування. Виділяються три рівні добового споживання людиною енергії в процесі життєдіяльності: достатній (2500-3000 ккал); недостатній (1500-2500 ккал); критичний (менше 1500 ккал) В Україні за калорійністю та якісним складом раціону харчування протягом останніх років подолано нижню межу енергетичної цінності добового душевого раціону харчування (2500 ккал), і далі цей показник продовжує зростати (рис.1). В той же час рівня калорійності 1990 р. ще не досягнуто (3597 ккал). Так, у 2012 р. він складав лише 83 % від рівня 1990 року, але перевищував граничний критерій на 18,2 %.

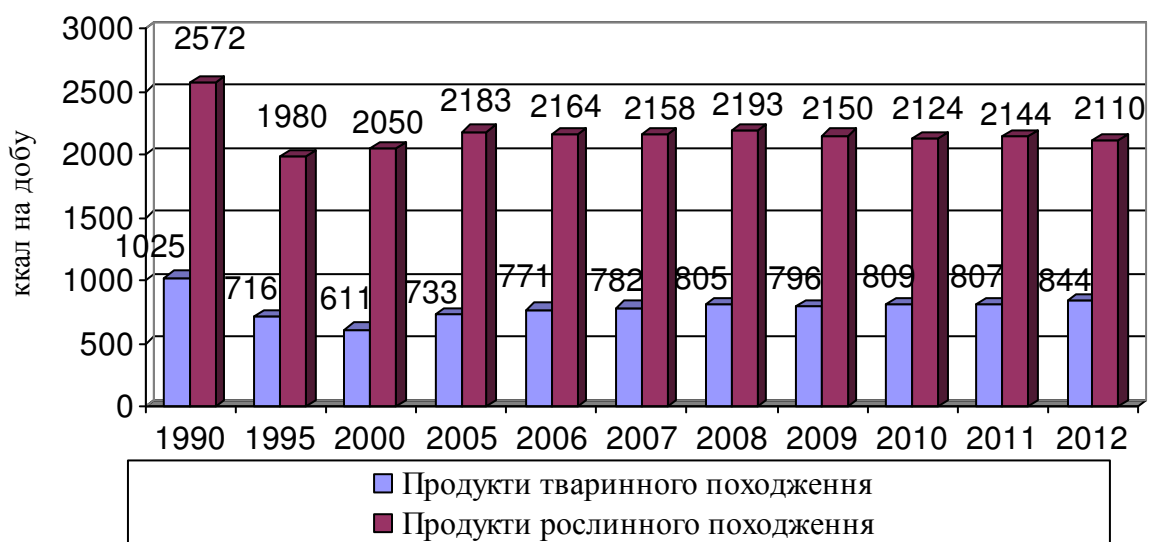

Рис. 1. Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населення України у розрахунку на одну особу

Джерело: побудовано за [6, 7].

При цьому, як і у попередні роки, основну частину калорій українці споживали із продукцією рослинного походження. Так, тільки понад 28,0 % середньодобового раціону у 2012 р. забезпечувалось за рахунок споживання продукції тваринного походження, що у два рази нижче за встановлений пороговий критерій. Треба підкреслити, що деяке зростання останніми роками калорійності спожитих продуктів відбувається на фоні загального зниження

вмісту основних мікро- та макроелементів у складі продуктів харчування (протеїну, кальцію, заліза та інших). Споживання у складі харчових продуктів протеїну у 2012 р. порівняно з 2000 р. зросло на 10 %, жирів – на 35,7 %, кальцію – на 11,3 %, заліза – на 10,9 %. Ситуація, яка склалася з якістю харчування свідчить про неоптимальну і нестабільну його структуру, зокрема, скорочення білків тваринного походження, низьку забезпеченість вітамінами. І це при тому, що витрати на придбання продовольства ще значні (понад 50,0 %). Отже, за індикатором, який відображає добову енергетичну цінність раціону харчування людини, продовольчої безпеки ще не досягнуто.

2. Достатність споживання окремого продукту. З методологічної точки зору особливе значення має індикатор достатності споживання окремого продукту, який дозволяє оцінити рівень споживання людиною основних продуктів харчування. Оптимальною вважається ситуація, коли фактичне споживання продуктів харчування однією особою протягом року відповідає раціональній нормі споживання.

Аналіз індикатора достатності споживання свідчить, що у 2012 р. фактичне споживання по більшості основних продуктах харчування відповідає раціональним нормам (табл. 1).

Таблиця 1

Споживання основних продуктів харчування населенням України
(на особу на рік, кг)

Найменування	Раціональні норми споживання	Фактичне споживання продуктів харчування за роками					Індикатор достатності споживання	
		2000	2005	2010	2011	2012	2011	2012
М'ясо та м'ясопродукти	80	32,8	39,1	52,0	51,2	54,4	0,64	0,68
Молоко та молочні продукти	380	199,1	225,6	206,0	204,9	214,9	0,54	0,57
Яйця, шт.	290	166,0	238,0	290,0	310,0	307,0	1,07	1,06
Хліб та хлібопродукти	101	124,9	123,5	111,0	110,4	109,4	1,09	1,09
Картопля	124	135,4	135,6	96,0	139,3	140,2	1,12	1,13
Овочі та баштанні	161	101,7	120,2	105,0	162,8	163,4	1,01	1,02
Плоди, ягоди, виноград	90	29,3	37,1	68,0	52,6	53,3	0,58	0,6
Риба, рибні продукти	20	8,4	14,4	12,0	13,4	13,6	0,67	0,68
Цукор	38	36,8	38,1	32,0	38,5	37,6	1,01	0,99
Олія	13	9,4	13,5	14,6	13,7	13,0	1,05	1,0

Джерело: розраховано за [6, 7].

Дослідження індикатора достатності споживання свідчить про невідповідність споживання населенням України раціональним нормам по м'ясу та м'ясопродуктам (68,0 % від норми), молока та молочних продуктів (57,0 %), плодів, ягід та винограду (60,0 %), риби і рибних продуктів (68,0 %). Ця ситуація не може бути пояснена низькими обсягами виробництва, адже рівень самозабезпечення по цих продуктах досить високий. Лише за такими продуктами як хліб і хлібопродукти, картопля, яйця фактичне споживання перевищило раціональну норму. Споживання овочів та баштанних, цукру та олії було в межах раціональних норм. Така структура споживання є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок економічно доступніших продуктів.

Негативною тенденцією є відставання фактичного споживання від раціональних норм по молоку і молокопродуктах (на 43,0 %), м'ясу і м'ясопродуктах (на 32,0 %), плодах, ягодах і винограду (на 40,0 %), рибі та рибопродуктах (на 32,0 %). Особливо критичним є споживання молока і молокопродуктів; плодів, ягід і винограду, рівень їх споживання не досягає мінімальних норм. Тобто, за індикатором достатності споживання основних продуктів харчування необхідного рівня забезпечення продовольчої безпеки не досягнуто.

3. Достатність запасів зерна у державних ресурсах. Згідно з рекомендаціями ФАО, продовольча безпека країни може оцінюватися за питомими обсягами зерна і розміру його стратегічних запасів. Цей підхід є загальновизнаним для поточних оцінок і прогнозів на макrorівні і використовується як уніфікована база для проведення аналітичних співставлень та аналізу. Методикою визначення основних індикаторів продовольчої безпеки передбачено індикатор достатності запасів зерна у державних ресурсах, який характеризує співвідношення обсягів продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання.

В Україні на початок 2012 р. у державному продовольчому резерві знаходилося майже 1,6 млн. т продовольчого зерна, а обсяг внутрішнього

споживання хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно становив 6,7 млн. т, тобто індикатор достатності запасів зерна складав 24 %. При тому, що граничним (пороговим) значенням цього індикатора, згідно проекту Закону «Про продовольчу безпеку України», вважається його 17-відсотковий рівень, що відповідає 60 дням споживання [3]. Отже, це завдання формування продовольчої безпеки виконується повністю.

4. Економічна доступність продуктів харчування. Даний індикатор характеризує можливість отримання всіма верствами населення продуктів харчування в необхідних обсягах і асортименті відповідно до фізіологічних норм, існуючої системи цін, рівнів доходів. Цей індикатор визначається відношенням витрат населення на харчування за рік до загальних витрат. У середньому українські споживачі витрачають на продукти харчування понад 50,0 % сукупних витрат [5].

Останнім часом намітилась тенденція зменшення витрат на продовольчі товари з 67,9 % у 2000 р. до 54,6 % у 2012 р., при збільшенні витрат на непродовольчі товари та послуги (з 25,4 % у 2000 р. до 35,4 у 2012 р.). Це дає підстави стверджувати про позитивні зрушення у структурі сукупних споживчих видатків домогосподарств). У 2012 р. індикатор доступності продуктів харчування становив 53,2 %, при його граничному (пороговому) значенні – 60,0 %, а в країнах ЄС та США він складає 15,0-20,0 %.

У загальній структурі витрат домогосподарств на продукти харчування найвищу питому вагу займали витрати на м'ясо і м'ясопродукти, хліб і хлібопродукти, молоко і молочні продукти, овочі. Споживання продуктів населення значною мірою залежить від рівня цін на них. З підвищенням цін на продукти харчування зростають загальні витрати на придбання харчування. Як свідчать статистичні дані, останніми роками індекси споживчих цін продуктів харчування випереджали індекси споживчих цін та реальних доходів населення (рис. 2).

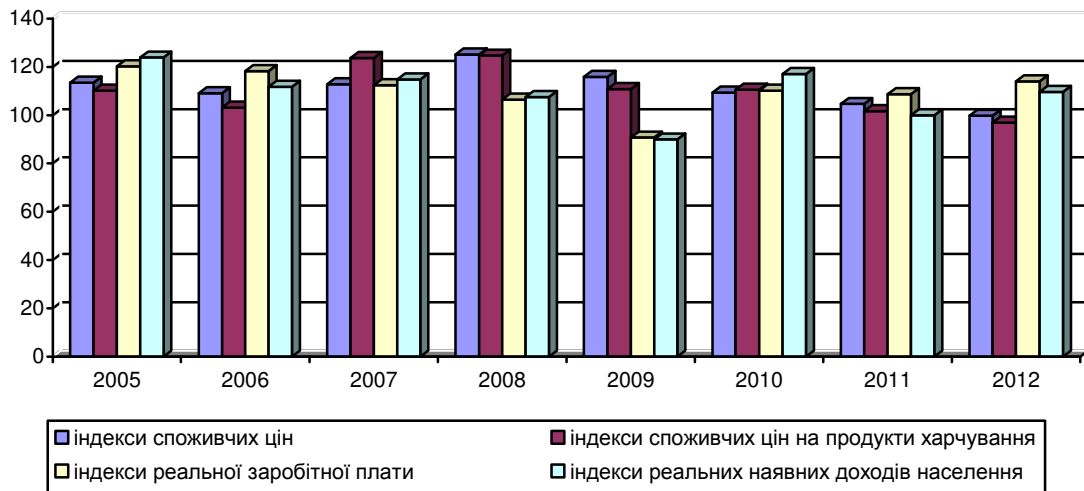

Рис.2. Індекси споживчих цін, реальної заробітної плати та доходів населення, %

Джерело: побудовано на основі [6, 7, 8].

У зв'язку із зростанням цін, населення стало споживати менше продуктів харчування високої якості та з кращими споживчими властивостями, але які мають і більш високу ціну.

5. Диференціація вартості харчування за соціальними групами. Продовольча безпека країни характеризується можливістю фізичного та економічного доступу соціальних груп, сімей та окремих споживачів до продовольства. З метою вивчення питання витрат на харчування різними верствами населення досліджується індикатор диференціації вартості харчування за соціальними групами, який характеризує співвідношення між вартістю харчування 20 % домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20 % домогосподарств з найменшими доходами.

Коефіцієнт диференціації вартості харчування за соціальними групами у 2010-2012 рр. становив 1,6 проти 1,3, що свідчить про посилення диференціації соціальних груп за показником витрат на продукти харчування. Соціальні групи населення з різним рівнем загальних доходів мають і різний рівень споживання продуктів харчування. Домогосподарства з най більшими доходами споживають більше харчових продуктів (окрім картоплі), ніж

домогосподарства з найменшими доходами. Найбільша різниця між вищими і нижчими квінтільними групами спостерігається по м'ясу і м'ясопродуктах (в 1,8 рази), молоко і молокопродуктах (в 1,6 рази), рибі і рибопродуктах (1,6 рази), овочах та фруктах (в 1,39 рази) та фруктах (в 2,2 рази), що свідчить про суттєве порушення структури харчування у значної частини населення. Отже, диференціація між домогосподарствами найменш і найбільш забезпеченими зберігається (табл. 2).

Таблиця 2

Диференціація обсягів продовольчого споживання
(в середньому на місяць на особу, кілограмів)

	Споживання за квінтільними (20 %) групами в залежності від розміру сукупних доходів				Співвідношення вищого і нижчого квінтилів	
	перший квінтиль		останній квінтиль			
	(нижчій)		(вищий)			
	2011	2012	2011	2012	2011	2012
М'ясо і м'ясопродукти	3,7	3,7	7,0	6,6	1,90	1,79
Молоко і молокопродукти	14,5	15,0	24,1	24,0	1,67	1,6
Яйця (шт.)	17,0	18,0	23,0	22,0	1,29	1,23
Риба і рибопродукти	1,3	1,3	2,2	2,1	1,70	1,62
Цукор	2,6	2,6	3,6	3,4	1,39	1,31
Олія та інші рослинні жири	1,6	1,7	2,0	1,8	1,25	1,06
Картопля	7,1	7,6	8,0	7,2	1,13	0,95
Овочі та баштанні	8,0	8,3	12,3	11,5	1,54	1,39
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	2,5	2,5	5,5	5,5	2,20	2,20
Хліб і хлібні продукти	8,6	8,7	9,3	9,0	1,09	1,04

Джерело: розраховано за [7, 8].

6. Ємність внутрішнього ринку окремих продуктів. При оцінці продовольчої безпеки особливе значення має аналіз динаміки ємності внутрішнього ринку основних продуктів харчування. Даний індикатор визначається як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення. Він є важливою складовою для складання балансів попиту і пропозиції та визначення продовольчої незалежності за окремими харчовими продуктами. Аналіз ємності внутрішнього ринку дозволяє зробити

висновок, що ємність ринку по хлібу і хлібопродуктах, картоплі, овочам та баштанним, плодам, ягодам і винограду майже не змінилася у 2012 р. в порівнянні з минулим роком. У той же час вона дещо збільшилась по м'ясу та м'ясопродуктах (на 6,0 %), молоко та молокопродуктах (на 4,6 %) і зменшилась по цукру, яйцях, олії, рибі та рибопродуктах. В цілому оцінка динаміки ємності внутрішнього ринку дає підстави стверджувати, що зберігається негативна тенденція споживання низькокалорійних та низьковартісних продуктів харчування.

7. Продовольча незалежність за окремим продуктом. Цей індикатор визначається як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту у натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку. Критерієм продовольчої незалежності і самозабезпеченості країни у світовій практиці служить рівень задоволення потреб в продовольстві за рахунок власного виробництва не менше 80 % і не більше 30 % – за рахунок його імпорту [9]. Отже, 75-80 % споживання основних видів харчових продуктів має припадати на вітчизняну продукцію. Як свідчить світовий досвід, дотримання зазначених пропорцій є передумовою забезпечення продовольчої безпеки країни, повного забезпечення потреб населення в продуктах харчування у відповідності до науково-обґрунтованих фізіологічних норм споживання. Рівень продовольчої безпеки країни перебуває в прямій залежності від обсягів виробництва харчових продуктів, тобто, від розвитку галузей агропромислового комплексу, які забезпечують доступність харчових продуктів. Тому, актуальною проблемою продовольчої безпеки є ефективне функціонування харчової промисловості та сільського господарства.

В Україні протягом 2007-2012 рр., задоволення потреб населення в життєво важливих продуктах харчування, здійснювалось переважно за рахунок продукції вітчизняного виробництва, окрім тих видів продовольства, які у країні не виробляються (какао, чай, пальмова олія тощо). У загальному обсязі імпорту харчових продуктів у 2012 р. найбільш питому вагу займали риба та рибопродукти – 67,0 %; плоди, ягоди та виноград – 49,0 %; олія рослинна

(пальмова, кокосова та ін. – 39,0 %. За цими видами продовольства частка імпорту в ємності внутрішнього ринку перевищує критичні 30,0 %.

Слід відмітити, що внутрішній попит на олію соняшникову повністю задовольняється продукцією вітчизняного виробництва. Україна є світовим лідером з виробництва та експорту соняшникової олії, їй належить майже 25,0% загальносвітового виробництва. Позитивним є той факт, що імпортозалежність по більшості харчових продуктів має тенденцію до зменшення.

Висновок. Результати проведеного дослідження свідчать, що необхідного рівня продовольчої безпеки ще не досягнуто. Має місце незбалансованість харчування населення країни. Структура споживання продуктів харчування істотно відрізняється від науково-обґрунтованої. Як і в попередні роки залишається загрозою продовольчій безпеці недостатній соціально-економічний рівень життя населення – низькі доходи населення та зростання цін на продукти харчування. Важливим напрямом державної економічної та соціальної політики є підвищення життєвого рівня населення, фінансова підтримка малозабезпечених громадян, зважена цінова політика щодо харчових продуктів. Забезпечення продовольчої безпеки країни потребує створення ефективного механізму інтеграції всіх сфер агропромислового комплексу (сільського господарства, харчової промисловості, торгівлі); вдосконалення ринкової інфраструктури; ефективної системи державної підтримки та регулювання аграрного ринку; підвищення технічної оснащеності підприємств; стимулювання впровадження сучасних інноваційних технологій виробництва; усунення цінових диспропорцій між сферами агропромислового комплексу; нарощування експортного потенціалу та покращення якості життя населення.

Література

1. Матеріали XX IV Міжнародного Колоквіуму Інституту CEDIMES «Продовольча безпека: економічні, управлінські, геополітичні, економічні, культурні виміри». – К.: НУХТ. – 2013. – 95 с.

2. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. № 964-IV (зі змін. та допов.). // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 14

3. Проект Закону України «Про продовольчу безпеку України» від 28.04.2011 р. № 8370-I. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.legati/kyiv/ua/1p/dos/draft_1laurs/8098.htm

4. Продовольчий комплекс України: стан та перспективи розвитку. Колективна монографія. – К.: Наукова думка. – 2007. – 270 с.

5. Постанова Кабінету Міністрів від 05.12.2007 р. № 1379 «Деякі питання продовольчої безпеки». – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>

6. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України. Статистичний збірник / За ред. Власенко Н.С. – К.: Державна служба статистики України. – 2013. – 57 с.

7. Україна в цифрах у 2012 році. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України. – 2013. – 545 с.

8. <http://www.ukrstat.gov.ua>

9. Купчак П.М. Харчова промисловість України в умовах інтеграційних та глобалізаційних процесів. Монографія / За ред. док. ек. наук, проф. Л.В.Дейнеко. – К.: Рада по вивч. прод. сил України НАН України. – 2009. – 152с.